

кыргыз элине келген кут – касиетти жумурай журт – кыргыз эли сактап калуу үчүн кам көрүүгө киришели.

Адабият:

1. **Акаев, А.** Манас – кыргыз рухунун өчпөс жылдызы [Текст]. Манастан мамлекеттүүлүккө карай / А. Акаев. – Б.: Учкун, 1995. – С. 12-13.
2. **Акындар чыгармачылык тарыхынын очерки.** – Ф.: Илим, 1988. – С. 47-48.
3. **Владимирцев, В. Я.** Монголо-отроцкий героический эпос [Текст] / В. Я. Владимирцев. – М.: Наука, 1923. – С. 38-39.
4. **Жирмунский, В. М.** Легенда призвания певца [Текст]. Сравнительное литературоведение / В. М. Жирмунский. – Л.: Наука, 1923. – С. 398-400.
5. **Жумалиев, К.** Манас таануу [Текст]. (Манасчылар жана анын варианттары) / К. Жумалиев. – Бишкек, 2011. – С. 19-21.
6. **Исмаилов, Е.** Акыны [Текст] / Е. Исмаилов. – Алма-Ата, 1995. – С. 43-56.
7. Манас энциклопедия [Текст]: в 2-х т. – Б.: Мурас, 1995. – С. 12-14.

УДК 81–11(575.2)

*Тентимишова А.К. – преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет
Абакулов Р.А. – преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет*

“ЭМГЕК” КОНЦЕПТИ ИДИОМАЛАРДА

Бул илимий макалада топтоштуруу жана жалпылоо ыкмасынын колдонуу менен кыргыз тилиндеги “Эмгек” концепти катышкан фразеологиялык бирдиктер системалаштырылып, алардын тематикалык түрлөрү аныкталат жана аларды автор 10 микро топко бөлүп көрсөтөт. Талданып жаткан фразеологизмдерде бир нече майда маанилер (социалдык маани, мифологиялык маани, эмоционалдык маани, апыртуучу маани), белгилүү бир фразеологиялык айкаштын курамында гана колдонулуучу түшүнүксүз сөздөр (карч, машбалдак, айкүр, ызар ж.б.) жана оозеки сүйлөшүү кебибизде сейрек кездешүүчү, колдонулуусу чектүү лексемелар да (акыбет, өтөө, кезиге, үдөө) бар экендигин белгилейт. Ошондой эле изилденип жаткан фразеологизмдерге сөз түркүмдөрү боюнча жүргүзүлгөн чакан грамматикалык анализдин да жыйынтыгы берилет.

***Негизги сөздөр:** концепт, эмгек, идиома, фразеологиялык бирдиктер, когнитивдик-тилдик каражаттар, борбор, жака-бел, номинант.*

КОНЦЕПТ “ТРУД” В ИДИОМАХ

В этой научной статье, применяя метод сбора и обобщения, систематизируются фразеологические единицы с концептом “Труд” в кыргызском языке, определяются их тематические виды, и автор их разделяет на 10 микро группы. Также автор подчеркивает, что этим фразеологизмам присущи мелкие значения (социальное значение, мифологическое значение, эмоциональное значение, фантастическое значение), непонятные слова (карч, машбалдак, айкүр, ызар и т.д.), применяемые только в составе определенных фразеологических единиц и лексем, редко встречающиеся в разговорной речи и с ограниченной областью

применения (акыбет, өтөө, кежиге, үдөө). Также даются результаты проведенного небольшого грамматического анализа исследуемых фразеологизмов по частям речи.

Ключевые слова: концепт, труд, идиома, фразеологические единицы, когнитивно-языковые средства, ядро, периферия, номинант.

CONCEPT “LABOR” IN IDIOMS

In this paper, using the method of collection and compilation of systematized phraseological units with the concept of “Labor” in Kyrgyz language, defined by their thematic views and the author divides them into 10 micro-groups. The author also stresses that this phraseological units inherent to small meaning, meaningless words, used only in the specific phraseological units and words, rare in colloquial speech and limited usage context. Also, given the results of a small study of grammatical analysis of phraseology in parts of speech.

Key words: concept, labor, idiom, phraseological units, mentality, cognitive-linguistic facilities, core, periphery, nominee.

Фразеологизмдер – улуттук маданиятты, менталитетти чагылдырган баалуу булак. Калктын эмгекке байланыштуу, кол өнөрчүлүк, устачылык, дыйканчылык, каада-салт, ырым-жырым, адеп-ахлакка, жалпы эле жашоо образына байланыштуу көз карашы фразеологизмдерге сиңген. Фразеологизмде калктын маданий өнүгүүсүнүн узак процесси камтылуу менен, анда маданий жоболор, стереотип, архетиптер кеңири орун алат (*жанды жанга уруу, куурай башын сындырбоо, басмайылы чечилүү ж.б.*).

М.Дж. Тагаев өзүнүн «Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования» аттуу эмгегинде фразеологиялык бирдиктин тутумунда маданий маалымат кеңири камтылаарын белгилеп, «Носителем культуроведческой информации является слово, фразеологическая единица, произведения фольклора, текст, историческая личность. Из перечисленных единиц главным объектом культуроведческого анализа стали фразеологические единицы, которые в коллективной памяти народа наделены символическим, образно-метафорическим значением. Синтезируя архетипические и прототипические смыслы в языковых формах, фразеологизмы определяют ментальность и поведенческие нормы людей, относящихся к данному языку» деген ойду айткан [1]. Ошентип, фразеологиялык бирдиктерди изилдөө аркылуу тилде камтылган улуттук лингвомаданий түшүнүктөрдүн мейкиндигин аныктоого болот.

Изилдөөнүн жүрүшүндө биз “Эмгек” концептине тиешелүү макал-лакап, учкул сөздөрдөн тышкары 66 фразеологиялык бирдик топтодук. Бул бирдиктерди топтоодо Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров тарабынан жарык көргөн “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнөн” жана академик А. Акматалиевдин редакциясы астында басылган “Кыргыз тилинин сөздүгү” аттуу ири эмгектен ж.б. фразеологиялык сөздүктөрдөн пайдаландык. Алардын номинативдик, тематикалык түрлөрүн аныктоо максатында, топтоштуруу, жалпылоо ыкмасынын колдонуп, системалаштырдык, классификацияладык. Жыйынтыгында 10 микро топ бөлүнүп көрсөтүлдү.

I. Берилип катуу иштөө, эмгектенүү, кызмат кылуу: аягы менен тик туруу, баш көтөрбөө, бел чечпөө, жанды жанга уруу - бардык күчү менен, катуу аракеттенүү, тыным албай, иштөө. (*Ойлонолу! Мөөнөттү кыскартыш үчүн жанга жанды уруу керек. Ала-Тоо*), *жанын сабоо, иштин көзүн табуу, кара жанды карч уруу, колу кычышуу, көзү тешилүү,*

көчүгү жер жыттабоо, майын чыгаруу, машбалдак атуу, ойду омкоруп, тоону томкоруу, оту менен кирип күлү менен чыгуу, өлөр-тирилерине карабоо, семичкедей чагуу, тикесинен тик туруу, төбөсү менен кудук казуу – өтө оор эмгек кылуу. (Төбөсү менен кудук казса да, анын жасаган жумушу билинбеди. Ала-Тоо), урушта туруш жок, этеги элек, жеңи желек болуу. Көрсөтүлгөн бардык мисалдарда тыным албай эмгек кылуу, жан аябай эмгектенүү маанилери чагылдырылган.

II. Жалкоолонуу, эмгек кылбай эптеп-септеп жашоо: *ат жалынан табуу, желкеге минүү, кезигеси кер тартуу, куурай башын сындырбоо, мойну жар бербөө, өзүз өлбөсүн, араба сынбасын, өзү бүтөттүк, эшек такалоо – эч нерсе кылбай, эч иш бүтүрбөй бош жүрүү. (Эми аны байкап калса, силер эшек такалап жүрдүңөрбү дебейби? Тойбаев). Берилген идиомаларда жалкоолук, жалкоолордун иш-аракеттери, кылык-жоруктары таасын мүнөздөлөт. Булардагы бардык маанилер эмгектенүү, талбай иштөө, өз эмгеги менен жан багуу маанилерине карама-каршы келет.*

III. Ишти бүтүрүү, аягына чыгаруу: *ийине жеткирүү, колдон чыгаруу – бүтүрүү, акырына чыгуу. (Ишти биротоло колдон чыгардык. Жаш Ленинчил), өтөсүнө чыгуу, таиш талканын чыгаруу, тоону томкоруу, үдөөсүнө чыгуу, ызарга барып келгенсүү, эки иштен бир иш. Келтирилген сөз айкаштарында эмгек процессинин натыйжасына көбүрөөк басым жасалган. Ар кандай ишти чала кылбастан, аягына чейин жеткирүү, бүтүрүү маанилүү экендиги буларда белгиленген.*

IV. Эмгектин натыйжасы, жемиши: *акыбети кайтуу, кызара бөртүү, маңдай тер, маңдай тери кайтуу – эмгеги колуна тийүү, эмгегинин үзүрүн көрүү. (Ар бир жерди сарамжалдуулук менен бакканда гана андан маңдай тер кайтат. Өмүрбаев), таман акы, маңдай тер, таман акы, маңдай тери кайтуу, эмгеги сиңген. Белгиленген мисалдардан эмгектенүү өз жемишин берээрлигин, жасалган мээнеттин акыбети кайтуусун байкоого болот. Буларда да эмгектин натыйжалуулугу биринчи орунда турат.*

V. Ар түрдүү: *арам тер, баба дыйкан, башына иш түшүү, ийне менен кудук казгандай, көзү каныгуу, эс алуу. Берилген мындагы алты идиомада эмгектенүү ишкердигинин түрдүү жагдайлары, ар кыл белгилер жана мифтик түшүнүк көрсөтүлгөн. Аларда эмгектенүү зарылчылдыгына көңүл бурулган эмес.*

VI. Жалкоо: *арам тамак, алма быш оозума түш, аяк бошотоор - бекер оокатка көнгөн, жалкоо. (– Э, аш ичип, аяк бошотоор болдук дечи. Укаев), жатып ичер. Көрсөтүлгөн бардык сөз айкаштарында жалкоо, жатып ичер, арам тамак адамдардын мүнөздөрү сыпатталат.*

VII. Иштин илгерилеши: *бак конуу, чүкөсү айкүр туруу – иши онунан чыгуу, иши оңолуу. (Бул өкчөгөн эле чүкөсү айкүр туруп, колу, жабдыгы айланган ким? Чалкан), ыргыткан ташы өргө кулоо. Мындагы үч фразеологизмде тең иштин алдына жылуусуна, оңолуусуна жана ийгиликтүү болуусуна басым жасалган.*

VIII. Иштин артка кетиши, жүрбөшү: *базары жүрбөй калуу, басмайылы чечилүү – иши начарлоо, кедери кетүү. (Ишинин басмайылы чечилип калган), башы жер саюу. Бул жерде иштин начарлашы, бүлгүнгө учурашы гана айтылат. Мындагы мисалдарда эмгектенүү жөнүндө түз маалымат берилбегендиктен, аларды «Эмгек» концептинин чекебелине кошууга болот.*

IX. Жардамдашуу: *кол кабыш кылуу – жардамдашуу. (Жыйым-терим бүтүп, иш*

сээлдегенден бери *Калыйча да кол кабыш кыла баштады*. Саатов), *колун узартуу*, *колуна кол*, *бутуна бут болуу*. Чагылдырылган идиомаларда, негизинен, жардам берүүгө басым жасалган, о.э., жардам берүүнү эмгектенүү катары саноого боло тургандыгы дагы көрүнүп турат.

Х. Кимдир бирөөнү иши менен ыраазы кылуу: *ак сүтүн актоо* – энеси ыраазы болгондой кызмат өтөө. (*Апаке, ак сүтүңдү бир кездерде актаар мезгил да келер*. Бектенов), *тузун актоо*, *эне сүтүн актоо*. Аталган үч туруктуу сөз айкашында эмгектенүү, кызмат кылуу аркылуу кимдир бирөөнүн көңүлүн алуу, ыраазы кылуу маанилүү экендиги белгиленет.

Натыйжада «Эмгек» концептинин фразеологиялык талаасынын ядросун жогорку жыштыктагы 20 бирдикти өзүнө камтуу менен **Берилип катуу иштөө, эмгектенүү, кызмат кылуу** деген микро топ түздү. Жакынкы перифериясына ядролук жыштыкка салыштырмалуу төмөндүрөөк жыштыктагы **Ишти бүтүрүү, аягына чыгаруу (8 бирдик), Эмгектин натыйжасы, жемиши (7 бирдик)** сыяктуу микро топтор таандык болду. Алыскы перифериясынан төмөн жыштыктагы тилдик бирдиктерди өздөрүнө камтуу менен **Иштин илгерилеши, Жардамдашуу, Кимдир бирөөнү иши менен ыраазы кылуу** деген микро топтор орун алды.

Когнитивдик лингвистиканын көрүнүктүү өкүлдөрү З.Д. Попова жана И.А. Стернин ою боюнча, концептин грамматикалык талаасын түзүү жана изилдөө – концепти иликтөөнүн баалуу ыкмасы [4]. Андыктан «Эмгек» концептине тиешелүү топтолгон 66 фразеологиялык бирдиктердин грамматикалык талаасын куруу жана окуп-үйрөнүү, сөз түркүмдөрүнө карата болгон алакасын аныктоо үчүн сөз түркүмдөрү боюнча дагы чакан грамматикалык анализ жүргүздүк. Жыйынтыгында идиомалардын басымдуу бөлүгү ар түрдүү кыймыл-аракеттерди туюнтуп этиштик фразеологизмдерге таандык болду. Ал эми 9 бирдик заттык, предметтик мааниде болуп, зат атоочтук курамга кирди, 3 бирдик субъекттин кыймыл-аракетин, мүнөзүн сыпаттап, сын атоочтук идиомаларга кошулду. Төмөндө биз аларды демонстрациялап кетели:

I. Зат атоочтук фразеологизмдер: *алма быш оозума түш* – кыйналып эмгек кылбаган, даяр оокатка көнгөн, жатып ичер (адамдарга карата), *арам тамак* – жан бакты, жатып ичер, жалкоо, *арам тер* – куру убаракерчилик, текке кеткен аракет, бекер эмгек, *аяк бошотоор* – жатып ичер, жан бакты, жалкоо, *баба дыйкан* – миф. дыйканчылыктын колдоочусу, *маңдай тер* – өз эмгеги менен тапкан нерсе, накта эмгегинен жаралган үлүшү, *өзү бүтөттүк* – иштин жүрүшүнө көңүл бурбай, иштиктүү киришпей таштап коюучулук, *таман акы, маңдай тер* – өз күчү, адал эмгеги, кара жанын карч уруп тапкан мээнетти, ийгилиги, олжосу, *тырмак тер* – өз эмгеги, накта эмгеги.

II. Сын атоочтук фразеологизмдер: *жатып ичер* – бекер оокатка көнгөн жалкоо, арам тамак. (*Бирок ошол калың кедей жатып ичер байларга каршы жапырт козголушу керек*. Эсенкожоев), *ийне менен кудук казгандай* – абдан оор, өтө татаал, *эмгеги сиңген* – көп эмгектенген, көптөн бери иштеген, көп жылдык иши менен таанылган, ардактуу, кадырлуу.

III. Этиштик фразеологизмдер: *ак сүтүн актоо* – энеси ыраазы болгондой кызмат өтөө, *баш көтөрбөө* – бир нерсеге өтө берилип иштөө, *кол кабыш кылуу* – жардамдашуу, *оту менен кирип күлү менен чыгуу* – бирөөнүн кол алдында кыңк этпей кызмат кылуу ж.б.

Жогоруда анализденген фразеологизмдерди карап олтуруп, аларда бир нече майда маани бар экендигин байкадык. Алсак, **социалдык маани:** *эмгеги сиңген* – көп жылдык иши менен таанылган, ардактуу, кадырлуу; **мифологиялык маани:** *баба дыйкан* – дыйканчылыктын

колдоочусу; **эмоционалдык маани:** *арам тамак, арам тер, жатып ичер, көчүгү жер жыттабоо* ж.б.; **апыртуучу маани:** *көзү тешилүү, ойду омкоруп, тоону томкоруу, тикесинен тик туруу, төбөсү менен кудук казуу* ж.б. Мындан сырткары алардын арасындагы төмөнкү фразеологизмдердин курамында **түшүнүксүз сөздөр** учурайт: *кара жанды карч уруу, машбалдак атуу, ызарга барып келгенсүү, чүкөсү айкүр туруу* ж.б. Бул жерде *карч, машбалдак, ызар, айкүр* лексемаларынын семантикасы таптакыр түшүнүксүз жана алар «Эмгек» концепти менен кандайча алакада болуп калгандыгы дагы белгисиз. Биз алардын *эмгек* түшүнүгүнө же иштөө процессине болгон байланыш-кагышын аныктоого аракет жасап көрдүк, бирок, тилекке каршы, эч бир лексикографиялык булактан алардын чечмелеништерин таба албадык. Кыязы, алар кебибизде өз маанисинде кенири колдонулбастан, белгилүү бир сөздөрдө гана колдонулуп, фразеологиялык маанини пайда кыла турган сөз айкаштарына тиешелүү. Илимий адабияттарда мындай тутумунда бир компоненти түшүнүктүү, экинчи же үчүнчү компоненттери түшүнүксүз фразеологизмдерди фразеологиялык тизмектер же айкаштар деп аташат [5]. Бул лексемалардын «Эмгек» концептине тиешелүүлүгүн айкындоо кызыктуу илимий проблематиканы жаратып турат.

Ошондой эле, талданган фразеологиялык бирдиктердин арасындагы айрым мисалдарда оозеки сүйлөшүү кебибизде сейрек кездешүүчү, колдонулуусу чектүү лексемаларды байкадык. Мисалы, *акыбети кайтуу, кежигеси кер тартуу, өтөсүнө чыгуу, үдөөсүнө чыгуу, ыргыткан ташы өргө кулоо* сөз айкаштарынын тутумундагы *акыбет (сиңирген эмгек), кежиге (желке, моюндун арты), өтө (бир нерсени аткаруу, иштөө), үдөө (өтөлгө, эсе), өр (айдөөш)* сыяктуу сөздөр.

Жыйынтыктап айтканда, «Эмгек» концептине тиешелүү туруктуу сөз айкаштары, иштөө, эмгектенүү процессин, жалкоону, эптеп-септеп турмуш кечирүүнү, ишти аяктоону ж.б. образдуу чагылдыруучу кепте даяр материал катары колдонулуучу бирдиктер катары кызмат кылат. Аларды когнитивдик жактан анализдеп пропозицияларга, когнитемаларга ажыратуу татаалыраак.

Адабият:

1. **Тагаев, М. Дж.** Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Б., 2004. – 282 с.
2. **Осмонова, Ж.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Б.: КТМУ, 2001. – 519 с.
3. **Кыргыз тилинин сөздүгү** [Текст]. – Б., 2010. – 1108 с.
4. **Попова, З. Д.** Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж, 2010. – 314 с.
5. **Сапарбаев, А.** Кыргыз тили [Текст]: 10-11-класстар үчүн окуу китеби [Текст] / [А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев и др.]. – Бишкек: Мектеп, 2003. – 382 с.